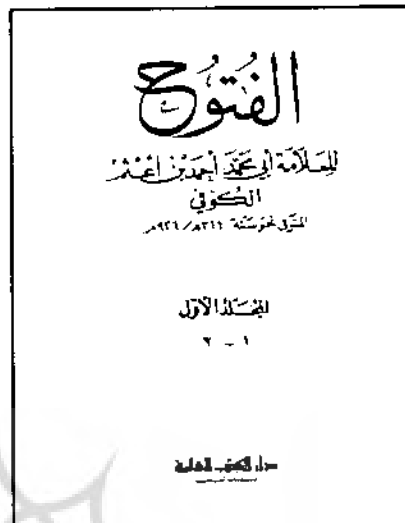


# «الفتوح»

## ابن اعثم کوفی

♦ محمود حیدری



شناختنامه کتاب، ویژگی‌های چاپی کتاب به تفکیک هر جلد: گویا سه چاپ مختلف از این کتاب موجود است که دو چاپ آن را ملاحظه کردم و مشخصات انتشاراتی هریک را در زیر می‌آورم:

نام کتاب: کتاب الفتوح

نام مؤلف: العلامه ابی محمد احمد بن اعثم الکوفی (م ۲۱۴ هـ / ۹۲۶ م) ناشر: وزارت المعارف للحکومه العالیه الهندیه تحت مراقبه الدكتور محمد عبدالمعید خان

چاپ: چاپ اول

تعداد مجلدات: هشت جلد

چاپخانه: مجلس دارالمعارف عثمانیه

محل نشر: حیدرآباد الدکن الهند

مؤسسه انتشاراتی دارالمنوه الجدیده، بیروت لبنان، آن را افست کرده است. این کتاب مورد تحقیق من است.

مشخصات انتشاراتی چاپ دیگری از این کتاب که مدارالکتب العلمیه در سال ۱۴۰۶ هـ. چاپ اول آن را در ۲ مجلد به بازار عرضه کرد با حروفچینی جدید چاپ شده است. گویا در این اواخر چاپ جدیدی با تحقیق علی‌شیری در مؤسسه (دارالفنون) بیروت صورت گرفته که امتیاز آن یک جلد فهرست مستقل آن است.<sup>۱۱</sup>

این کتاب در سال ۵۹۸ هـ به قلم محمد بن محمد مستوفی به فارسی ترجمه شده است و گویا اولین بار در سال ۱۳۰۰ هـ. در ایران به چاپ رسیده است و چندی پیش چاپ انتقادی آن به کوشش و تحقیق غلامرضا مجد طباطبائی (تهران، ۱۳۲۲) صورت گرفته است.<sup>۱۲</sup>

ویژگی‌های چاپی کتاب به تفکیک هر جلد در جدول زیر به تفصیل بیان می‌شود. موضوعات کتاب به تفکیک هر جلد

مؤلف بعد از ذکر نام خاندان و درود بر پیامبر (ص)، با معرفی خود تاریخ‌نویسی خویش را از قضیه سقیفه شروع کرده است. این کتاب از بهترین کتاب‌های تاریخی به ویژه تاریخ فتوحات، فتح خراسان و ایران و... به شمار می‌رود که در هشت جلد چاپ شده است. مهمترین موضوعات آن را در دو جدول به پیوست این صفحه با تفکیک جلد موضوعات متن و پاورقی‌ها آورده‌ایم.

غرض از طرح جدول درج مشخصات چاپی و موضوعات کتاب و ارائه تمام مطالب در چهارچوبی محدود و جمع کردن آن در یک جا است که بهتر و سریعتر بتوان از آن بهره برد.

ابن اعثم کوفی از مورخین به نام اواخر قرن سوم و اوائل قرن چهارم است. اسم او «احمد بن محمد بن علی» معروف به «ابن اعثم کوفی» است و کنیه او «ابومحمد» است.<sup>۱</sup>

یاقوت نام وی را چنین آورده است: «احمد بن اعثم الکوفی<sup>۲</sup>». و حاجی خلیفه دو اسم برای او آورده است: «ابومحمد بن اعثم الکوفی» و «محمد بن علی (ابومحمد احمد بن علی) معروف به ابن اعثم<sup>۳</sup>»، و همچنین بروکلیمان شبیه به گفته حاجی خلیفه را آورده با این تفاوت که «احمد» را نیآورده است.<sup>۴</sup>

و دائرةالمعارف الاسلامیه نام او را «محمد بن علی» آورده است.<sup>۵</sup> صاحب مقدمه کتاب الفتوح اولین گزارش را پذیرفته است و گوید: آنچه در مجله «المجمع العلمی» (سال ششم، ۱۳۴۴ ق) آمده نزدیکتر به صواب است زیرا، تمام این اختلاف‌های موجود در نام مؤلف را دربردارد و دیگر اینکه این نام با آنچه در آغاز ترجمه‌فارس‌ی آن کتاب آمده مطابق است.

زندگی و تالیفاتش: ابن اعثم از جمله شخصیهایی است که گفته شده پیرو تشیع است<sup>۶</sup> زیرا در کتابش واقعه‌های فراوانی را نقل می‌کند که به کار شیعیان می‌آید از جمله گفتگوی ام سلمه با عائشه که ام سلمه محتاج به خلافت امیرالمؤمنین علی (ع) می‌کند و پیامبر (ص) فرمود: در زمان حیات و پس از زندگی ام او خلیفه من است.<sup>۷</sup> ولی نگاهی عمیق‌تر به محتوای کتابش این نظر را رد می‌کند، زیرا مطالب مثبت زیادی درباره خلفا دارد.<sup>۸</sup>

یاقوت درباره او چنین گوید: «لو اخباری مورخ است... ولکن در نزد اصحاب حدیث آدم ضعیفی بشمار می‌رود...» عمر رضا کحاله از او تعریف کرده است و به نام او «فاضل» افزوده است. در عین حال یاقوت او را شیعی می‌بیند. او سه کتاب برای ابن اعثم بر شمرده است. کتاب المالیوف، کتاب الفتوح و کتاب التاریخ. اوالفتوح را از دوران خلافت ابوبکر تا دوره هارون الرشید دانسته و کتاب سوم وی تا زمان مقتدر را دارد و گوید که من هر دو کتاب را دیدم، امکان دارد که کتاب آخری نام کتاب الفتوح باشد. در حالی که کتاب حاضر از خلافت ابوبکر تا خلافت معتصم را دراست.

وفات ابن اعثم: در سال وفات او اختلاف‌های فاحشی است برخی سال ۲۰۴ هـ. گفته‌اند و در ترجمه‌فارس‌ی آن چنین آمده است. این تاریخ با آنچه یاقوت گفته است که کتاب او تا زمان مقتدر را دربردارد تناقض دارد. و مقتدر در سال ۲۲۰ هـ. وفات کرده است، و بروکلیمان زمان وفات او را سال ۲۱۴ هـ. گفته است ولی آنچه کمشهور است سال ۲۱۴ هـ. است.<sup>۱۱</sup>

شماره جلد	تصحیح و تعلیق	زیر نظر	تعداد صفحه	تعداد صفحاتی		تاریخ چاپ		
				فهرست متن	فهرست حاشیه	روز	ماه	سال
اول	محمد عظیم‌الدین	محمد عبدالعزیزخان	۳۳۹	۵	۱	-	ربیع الاول	۱۳۸۸ هجری
دوم	محمد عظیم‌الدین	محمد عبدالعزیزخان	۳۹۶	۸	۹	۲۲	جمادی الاولی	۱۳۸۹ هجری
سوم	محمد عظیم‌الدین	محمد عبدالعزیزخان	۳۲۸	۲	-	۲۰	ربیع الاول	۱۳۹۰ هجری
چهارم	محمد عظیم‌الدین	محمد عبدالعزیزخان	۲۶۹	۳	-	۲۷	پنجشنبه	محرم
پنجم	محمد عظیم‌الدین	محمد عبدالعزیزخان	۴۱۷	۲	-	-	چهارشنبه	صفر
ششم	محمد عظیم‌الدین	-	۳۲۲	۶	-	۱۲	چهارشنبه	ربیع الآخر
هفتم	محمد عظیم‌الدین	-	۳۲۲	۵	-	۱۱	پنجشنبه	محرم
هشتم	محمد عظیم‌الدین	-	۲۵۶	۶	-	۱۱	پوشنبه	صفر

جلد اول	جلد دوم	جلد سوم	جلد چهارم
موضوعات متن: ماجرای صلحه اهل رده، (ارتداد جزیره کعبه) چگونگی ارتداد هر یک از مناطق جزیره چگونگی سرکوبی آنان آغاز فتوحات ایران و روم خلافت عمر ادامه فتوحات در زمان عمر	موضوعات متن: فتح تبریز فتح شوش، نهاوند وصفی که حضرت علی (ع) از ناحیه خراسان دارد فتوحات در سرزمین روم و افریقا تجدید ابوطر به ریده قتل عثمان آغاز خلافت امیرالمؤمنین علی (ع)  جنگ جمل زمینه‌های شروع جنگ صفین	موضوعات متن: پیگار صفین نامه‌نگاری بین حضرت علی (ع) و معاویه وسک لیل‌القیصر خنده قرآن بر سر نیزه کردن نویافته‌های این جلد بر سر هر دو جنگ صفین است	موضوعات متن: داستان حکمین سرانجام وقعه صفین معاویه و غارتگری تولد خوارج و فتنه‌های سوم آنان شهادت حضرت علی (ع) امام حسن (ع) و معاویه گزارشهایی از خراسان لغز جریانهای وابسته به واقعه کربلا وفات معاویه اشهادت امام حسن (ع) در سن نهمه است ولی بر ترجمه فارسی بر باوقی شده است
موضوعات حاشیه: فتح سرزمینهای شام و روم در زمان ابوبکر هجوم معاویه به سمت عسقلان فتح نوبه بدست عمر و عاص و...	موضوعات حاشیه: عملکرد عثمان در آغاز خلافت فتوحات در نعلیه خراسان رد و بدل نامه بین عثمان و مالک اشتر	بدون فهرست موضوعات حاشیه	بدون فهرست موضوعات حاشیه

جلد پنجم	جلد ششم	جلد هفتم	جلد هشتم
موضوعات متن: بیعت گرفتن از مردم برای یزید امام حسین و مدینه، مکه و کربلا وصیتنامه امام حسین (ع) به برادرش مصعبین عقی بیعت کوفه با مسلم و شهادت او آغاز جنگ در روز عاشورا شهادت امام حسین (ع) اتفاقات بعد از شهادت تحرکات عبدالملک بن زبیر آغاز نهضت مختار (بدون فهرست موضوعات حاشیه)	موضوعات متن: شرح تفصیلی درباره فرقه اوزقه که شعبه‌ای از خوارج بودند قیام عبدالملک بن زبیر خروج مختار ثقفی اختلاف بین مصعبین حنبله و عبدالملک بن زبیر دوران حکومت عبدالملک بن مروان آغاز حکومت بنی مروان حجاج و عملکرد او (بدون فهرست موضوعات حاشیه)	موضوعات متن: حجاج و تعدی ولایت عراقین گزارشهایی از فتوحات روم، ولایات خراسان، بخارا، خوارزم، مسرقند، دوران حکومت ولید بن عبدالملک ابن مروان  مرگ حجاج فتح کاشغر خلافت سلیمان بن عبدالملک و عمر بن عبدالعزیز (۱۰۱ هجری) (بدون فهرست موضوعات حاشیه)	موضوعات متن: خلافت یزید بن عبدالملک گزارشی از پیروزی در خراسان، ترک و خزر یوسف بن عمر ثقفی قیام یزید بن علی بن حسین خلافت هشام بن عبدالملک ابوسلم خراسانی عباسیان ابوجعفر منصور، عبدالملک ملطع، خلافت مهدی، موسا الهادی، هارون باوان تاب‌النوح (ص ۳۳۳) کتاب نامه دارد (بدون فهرست موضوعات حاشیه)

● **ابن اعثم کوفی از جمله شخصیت‌هایی است که گفته شده پیرو تشیع است زیرا در کتابش واقعیت‌های فراوانی را نقل می‌کند که به کار شیعیان می‌آید از جمله گفت و گوی ام سلمه با عائشه که ام سلمه احتجاج به خلافت امیرالمومنین علی (ع) می‌کند**

● **در این کتاب کمتر با تاریخ وقوع حوادث برخورد می‌کنیم و جز در برخی موارد زمان تولد مولایید یا وفیات حکام و خلفا و یا رویدادهای مهم، زمان و تاریخ را متذکر نشده است**

در اینجا لازم است تذکراتی درباره متن و پاورقی‌ها ارائه شود: مصحح محترم آقای محمد عظیم‌الدین در تصحیح آن از نسخه‌های مختلفی که در اختیار داشته‌است استفاده کرده و اختلاف نسخ را در پاورقی توضیح داده‌است. در جای جای متن با نقطه‌چین‌هایی برخورد می‌کنیم که حاکی از افتادگی بخشی از اصل متن و یا ناخوانا بودن آن بوده که در پاورقی به آن اشاره شده‌است. و برای توضیح آن در بسیاری موارد از ترجمه فارسی استفاده و افتادگی متن را به این ترتیب جبران کرده‌است.

در جلد‌های اول و دوم به پاورقی‌های طولانی برمی‌خوریم که گاهی به چندین صفحه می‌رسد، گویا چندین صفحه از اصل مفقود<sup>۱۲</sup> یا غیر قابل استفاده و... بوده است. در ابتدای کتاب فهرست مستقلی برای پاورقی‌ها با عنوان «فهرست الموضوعات بهامش» آمده‌است.

این زیرنویس‌ها (حاشیه‌ها) اغلب طولانی است نظیر پاورقی صفحه‌های ۳۱۸ تا ۳۲۴ و ۳۳۴ تا ۳۴۸ در جلد اول و صفحه‌های ۱۹۳ تا ۲۰۸ در جلد دوم و در مجموع کتاب پاورقی‌های یک صفحه و نیم صفحه و چند سطر به فراوانی یافت می‌شود.

یکی دیگر از کاربردهای ترجمه فارسی در پاورقی برای توضیح و بیان برخی لغتها است و یا برای حل پیچیدگی‌های موجود در متن، اختلاف نسخ، معرفی بعضی شخصیت‌ها و اعلام که در متن نامی از آنها برده شده است، می‌پردازد. و همچنین در بعضی موارد به تناسب موضوع، واقعه و یا جریان را به زبان فارسی از ترجمه الفتح شرح و بسط می‌دهند.

و دیگر اینکه در برخی موارد در متن در ضمن حکایت موضوعی به پاورقی ارجاع می‌دهند و در پاورقی از ترجمه جمله و یا جملاتی را آورده است که در متن نیست و با متن اختلاف دارد.

مصحح در چند جایی از کتاب در پاورقی ادعا کرده آنچه مؤلف در متن گفته است صحیح نیست و برای اثبات ادعا به کتاب‌های مرجع استناد می‌کند.

این کتاب گرچه یک کتاب معتبر تاریخی است، متأسفانه فهرست خوبی ندارد و به طور کلی هیچگونه فهرست راهنمایی نظیر فهرست اعلام، اماکن، قبایل و آیات و احادیث (و موضوعی کامل) ندارد.

کتاب الفتح در صفحه ۲۴۴ جلد هشتم تمام می‌شود و این کتاب تمامی دارد که از صفحه ۲۴۵ تا ۲۵۶ مشتمل بر موضوعات پراکنده‌ای است که عبارت‌اند از: گفتگوی امام شافعی با هارون الرشید، خلافت محمد امین و مامون پسران هارون، خلافت المعتصم بالله.

در این کتاب کمتر با تاریخ وقوع حوادث برخورد می‌کنیم و جز در برخی موارد زمان تولد مولایید و وفیات حکام و خلفاء و یا رویدادهای مهم، زمان و تاریخ را متذکر نشده است.

چاپ دیگری از این کتاب با حروفچینی متفاوت و تغییر در تعداد مجلدات وجود دارد، که دارالکتب العلمیه بیروت، آن را چاپ کرده است و ۲ جلد را در یک مجلد آورده است. و در سال ۱۴۰۶ هجری چاپ اول آن منتشر شده است.

#### منابع و ماخذ ابن اعثم

این اعثم در تالیف کتاب خود نام منابع و ماخذ خود را زیاد روشن نکرده است. در این مجموعه هیچ نامی از کتاب‌های مورد استفاده خود نبرده و در ضمن نام راویان و محدثان خود را به ندرت آورده است. در سه جا سلسله‌سندی

طولانی دارد و ماخذ راوی خود را به این ترتیب یک جا برشمرده، پس از آن فقط «قال» می‌آورد و در هر صفحه و گاهی چند بار در یک صفحه شرح وقایع را با «قال» آغاز می‌کند.

به قولی گویا این کتاب تقطیع شده است و اسناد آن حذف و به جای آن قال آمده است.

ذکر سلسله سندهای طولانی دو مورد در جلد دوم و یک مورد در جلد چهارم کتاب است. که دو مورد اول بدون هیچ تغییری با هم یکسان است فقط در مورد دوم نام سه نفر افزون بر مورد اولی است. در پایان ذکر سلسله سند و راویان خود چنین می‌گوید: «... و غیر هؤلاء فذكر هذا الحديث سرا و علانية و قد جمعت ما سمعت من رواياتهم على اختلاف لغاتهم فالتفته حديثا واحدا<sup>۱۳</sup>. ناگفته نماند که وی از ابوالحسن مدائنی زیاد بهره‌برده و نام وی را مکرر آورده است.

در ذیل یک نمونه از سلسله سند مؤلف آمده است که به عنوان حسن ختام تقدیم می‌شود؟

ابتدا خبر وقعه صفین: قال ابو محمد احمد بن اعثم الكوفي، قال حدثني سليم عن مجاهد عن الشعبي وابي محسن عن ابي وائل و علي بن مجاهد عن ابي اسحاق، قال و حدثني نعيم بن مزاحم قال حدثني ابو عبدالله محمد بن عمر الواقدي الاسلامي قال حدثني عبدالحميد بن جعفر عن يزيد بن ابي حبيب الزهري قال و حدثني اسحاق بن يوسف الفزاري قال حدثني ابو المنذر هشام بن محمد بن السائب قال حدثني ابو مخنف لوط بن يحيى بن سعيد بن مخنف بن سليمان الاذري قال حدثني الحارث بن الحصين عن عبدالرحمن ابن عبيد و النضر بن صلح بن حبيب بن زهير قال و حدثني عمران بن عبدالعزیز بن عمر بن عبدالرحمن بن عوف عن عبدالله بن يزيد عن صالح بن ابراهيم و زيد بن عبدالرحمن الواقفي و علي بن حنظله بن السعد الشامي<sup>۱۴</sup>.

#### پی‌نوشت‌ها:

۱- کوفی، ابن اعثم، الفتح بیروت، دارالکتب العلمیه، ج ۱، ص ۱۷۱، به نقل از مجله «المجمع العلمی»، سال ششم، رمضان ۱۳۳۴ هـ.

۲- یاقوت حموی: معجم الادبیا، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۲، صص ۲۳۰-۲۳۱.

۳- کوفی، ابن اعثم، مقننه ج ۱/۱، به نقل از مجله «المجمع العلمی»، پیشین.

۴- همان.

۵- همان.

۶- یاقوت حموی، پیشین.

۷- کوفی، ابن اعثم، الفتح، ج ۲، ص ۲۸۲ (کتاب در دست تحقیق چاپ حیدرآباد).

۸- (جزوه) تاریخنگاری مسلمانان، رسول جعفریان، ص ۱۶ (جلد اول، تاریخ سیاسی اسلام).

۹- از تقریرات رسول جعفریان در درس منابع تاریخ اسلام.

۱۰- دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۲۶ و دائرة المعارف تشیع، ج ۱، ص ۲۰۳.

۱۱- (جزوه) تاریخنگاری مسلمانان، ص ۱۶.

۱۲- همان.

۱۳- از حساسیت موضوع مفقود شده می‌توان حدس زد شاید تعددی در کار بوده است که پیش از این دستی از آستین تصصیر بیرون آمده است.

۱۴- الفتح، ج ۲، ص ۳۳۴.

۱۵- همان، ج ۲، ص ۱۳۷.